

УКРАЇНСЬКА СІМ'Я У СУЧАСНОМУ СОЦІУМІ: РЕАЛІЇ І ТЕНДЕНЦІЇ

A.M. NOUR, канд. пед. наук

ANDRIY M. NOUR,
Ph.D. in Pedagogy

Abstract. Ukrainian Family in the Now Days Society: reality and trends.

The article provides data on the real state, development dynamics and tendencies in the demographic and socio-economic situations of family in the last decade. It identifies acute problems of youth and single families and those with many children in the transition period of the 90s and offers practical solution.

Реформи, що проводилися в Україні протягом останнього десятиліття, значною мірою змінили умови життєдіяльності сім'ї в усіх її сферах. Знижується рівень народжуваності, а отже зменшується кількість населення, змінюються морально-психологічні установки молоді стосовно шлюбу, сім'ї і репродуктивних орієнтацій, погіршується стан здоров'я дітей і дорослих. Надзвичайно високою є дитяча смертність, зростають показники захворюваності дітей, інвалідність, злочинність серед неповнолітніх. Соціально-економічна криза 1990-х років спричинила суттєве зниження життєвого рівня переважної більшості населення України, зростання безробіття і неповної зайнятості, розшарування суспільства на багатих і бідних, погіршення структури споживання більшості сімей. І найбільш уразливими виявилися родини з наднизьким рівнем середньодушових доходів і витрат, споживання продуктів харчування. Зазнає серйозної трансформації виховний потенціал родини. У суспільстві спостерігається поширення проявів

жорстокості і насильства, що негативно позначається на процесі виховання підростаючого покоління. Перетворення, що відбуваються, потребують постійного врахування змін умов життєдіяльності сімей і своєчасного формування державної сімейної політики, у тому числі адекватної програми стосовно соціально незахищених родин.

Складною залишається демографічна ситуація в Україні. Протягом попередніх десятиріч середній розмір сімей поспіль скорочувався і майже рівномірно: у 1970 р. він становив 3,4 особи, у 1979 – 3,3, у 1989 – 3,2, а за обстеженням домогосподарств у 1996 р. – лише 3,1 особи. Згідно з оцінками фахівців слід очікувати подальше зниження цього показника до 3,1-3,0, навіть до – 2,9.

Основною тенденцією демографічних змін в Україні є стале зменшення чисельності населення і його природного приросту, а також старіння населення. Високий рівень постаріння населення і, відповідно, низька частка молоді викликані збережен-

ням досить низького рівня народжуваності протягом майже чотирьох десятиріч. За останні 10 років відбувається прискорення темпів скорочення природного приросту населення та кількості народжених серед усіх вікових груп жінок (див. табл. 1, 2).

народжень, що спостерігається останніми роками. У 1999 р. у молодих матерів віком до 20 років народилося 64,2 тис. дітей, що проти 1998 р. становить лише 86,2 %. У цілому стосовно ранніх шлюбів і відповідно ранньої народжуваності в Україні спостерігається тенденція до зниження.

Народжуваність, смертність і природний приріст населення
(за даними Держкомстату України)

Таблиця 1

	1985	1990	1995	1996	1998	1999
Кількість народжених - всього	762,8	657,2	492,9	467,2	419,2	389,2
у тому числі у сільській місцевості	246,5	214,3	184,5	176,1	160,5	149,8
Кількість померлих - всього	617,6	629,6	792,6	776,7	719,9	739,2
у тому числі у сільській місцевості	284,2	272,5	316,2	315,9	294,4	299,2
Природний приріст населення - всього	145,2	27,6	-229,7	-309,5	-300,7	-350,0
у тому числі у сільській місцевості	-37,7	-58,2	-131,7	-139,8	-133,9	-149,4

(тис.)

Водночас збільшується кількість позашлюбних народжень. У 90-х роках їх питома вага у загальній кількості народжених зростала від 0,6 до 1% щорічно. Так, починаючи з 1990 р., їх частка в загальній кількості народжених зросла з 11,2 до 15,4% у 1997 р. і до 16,2% - 1998. В абсолютних цифрах 1998 р. кількість народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі досягла 67 722, причому по міських поселеннях - 42 802 і сільської місцевості - 24 920 дітей. 1999 р. кількість позашлюбних народжень практично не змінилась і становила - 67 882.

Зниження народжуваності за віком матері
(за даними Держкомстату України)

Таблиця 2

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
<i>осіб</i>								
Всього народжених	596785	557467	521545	492861	467211	442581	419238	389208
у тому числі у матерів віком, років:								
до 20	109379	105126	101863	97874	90962	81582	74486	64168
20-24	251427	234557	220511	209667	201200	189802	179053	165448
25-29	135551	124260	113347	108387	103447	101906	99043	95810
<i>на 1000 жінок відповідної вікової групи</i>								
до 20	59,8	57,7	56,2	54,4	50,9	45,7	41,3	35,0
20-24	147,5	134,7	124,7	116,9	111,5	105,7	100,6	93,4
25-29	76,4	72,0	67,6	65,6	62,6	61,0	58,4	55,5

За 8 років (1992-1999 рр.), при загальному зниженні народжуваності серед усіх вікових груп жінок на 34,8%, у молодих матерів віком до 20 років народжуваність дітей знизилась на 41,3% (табл. 2). За цей же період у 20-24-річних народжуваність знизилась на 34,2%, а у 25-29-річних - на 29,3%.

Серед молоді поширюється тип сімей з офіційно неоформленими шлюбно-сімейними стосунками. Частка незареєстрованих шлюбів в Україні серед молодих сімей становить приблизно 11 %.

Слід зазначити зменшення питомих ваг дітей, народжених матерями у віці до 20 років, у загальній кількості

Україна традиційно завжди вважалася країною з високим рівнем шлюбності. На початок 90-х років рівень реєстрації досяг 9,3-9,5 шлюбів на 1000 чоловік населення. У 1991 р. за цим показником Україна посідала перше місце в Європі. Проте вже

1992 р. він зменшився до 7,6%. З 1991 р. загальний коефіцієнт шлюбності скоротився на 28% (з 9,5 у 1991 р. до 6,0 у 1996), а 1996 р. досяг найнижчого рівня за весь повоєнний час.

ливо свідчать про необхідність адаптації інституту сім'ї до нових соціально-економічних реалій.

За прогностичними оцінками інтенсивність народжуваності в Україні

Таблиця 3

навіть чи зростатиме найближчим часом. Найімовірніше, репродуктивні установки суттєво не зміняться протягом принаймні 5-10 наступних років; співвідношення повікових

Шлюби та розлучення

(за даними Держкомстату України)

	1985	1990	1995	1996	1997	1998	1999
Кількість зареєстрованих шлюбів							
тис.	489,9	482,8	431,7	307,5	345,0	310,5	344,9
на 1000 населення	9,6	9,3	8,4	6,0	6,8	6,2	6,9
Кількість зареєстрованих розлучень							
тис.	183,4	192,8	198,3	193,0	188,2	179,7	175,8
на 1000 населення	3,6	3,7	3,8	3,8	3,7	3,6	3,5

Сучасні зміни у шлюбній структурі призводять до скорочення відтворення населення, разом з тим, ці тенденції є об'єктивним і неминучим наслідком трансформації всього комплексу соціальних відносин. Незважаючи на більш-менш стійкі абсолютні показники шлюбів та розлучень (більше того, щорічне зменшення кількості розлучень з 1996-го по 1999 р.), останнім часом відносний показник кількості розлучень, що припадає на один шлюб, тобто коефіцієнт нестабільності шлюбів, продовжує зростати. Так, щодо рівня 1990 р. він зріс з 0,4 до 0,54 у 1997 р. і 0,58 у 1998. Отже, 1998 р. за статистикою на 100 укладених шлюбів припадало 58 розлучень.

коefficientів народжуваності поступово наблизатимуться до західноєвропейських. Тенденції народжуваності формуватимуться насамперед під впливом матеріального добробуту та житлової забезпеченості сімей (особливо молодих), збереження у молодих людей установок на багатодітну сім'ю, а також залежатимуть від чисельності та вікової структури жінок фертильного віку.

Таким чином, можна припустити, що зменшення кількості зареєстрованих шлюбів та їх уразливість, скорочення народжуваності¹, з одного боку, відбивають світові тенденції², зумовлені складним впливом і взаємодією політичних, економічних, соціально-психологічних, біологічних та інших чинників, а з іншого – є наслідком економічної кризи в Україні. Ставлення молоді до шлюбно-сімейних стосунків, зниження показників шлюбів і збільшення кількості розлучень, зниження народжуваності, поширення нетрадиційних форм шлюбів і незареєстрованих шлюбів перекон-

Економічна криза, що супроводжувала перехід до ринкової економіки в Україні, виявилася досить гострою. У 1990-1999 рр. ВВП постійно спадав (з коливанням темпів падіння), зменшувалися промислове виробництво, виробництво товарів народного споживання, роздрібний товарообіг, обсяг платних послуг. Змінювалася структура суспільства за рівнем доходів: переважна більшість населення в Україні збідніла, середній клас практично не сформувався, а високодоходна група населення є незначним прошарком.

Кількісний склад сім'ї є одним із чинників, що впливає на рівень задоволення потреб її членів³. У 1995-1999 рр. в Україні у групах сімей із низьким середньодушовим доходом склад сім'ї залишався високим: 3,3-4,5 чол., з високим – низьким: 1,8-2 чол. Структура сукупного доходу в серед-

ньому для всіх сімей у 1990–1999 рр. змінювалась за такими тенденціями: поступово зменшувалася частка трудових доходів (у формі оплати праці), зростала частка соціальних виплат (пенсій, стипендій, допомог, інших виплат), надходжень від особистого підсобного господарства та доходів з інших джерел. Частка оплати праці (у державному, кооперативному, приватному секторах) знижувалася з 67,5% у 1990 р. до 35,5% у 1999, а частка виплат по соціальному захисту то зростала, то спадала з 13,4 до 16,9%, тобто спостерігалось зниження частки доходів, джерелом яких є безпосередньо оплата за працю і виплата нарахувань, що залежать від неї. Специфічною ознакою формування сукупних доходів сімей в умовах трансформації економіки стало прискорене зростання частки надходжень від особистого підсобного господарства (з 10,2 до 27,5%).

Показником зниження життєвого рівня населення є збільшення витрат на харчування в структурі бюджету сімей. В середньому питома вага витрат на харчування, у відсотковому вираженні до сукупного доходу сім'ї, зросла з 35,5% у 1990 р. до 65,6% у 1999 р. Порівняння вартості спожитих основних продуктів харчування і споживчий кошук із 22 видів продуктів харчування, що регулярно розраховується Держкомстатом України, показує, що у 1996 р. вартість споживання дорівнювала 83,6%, 1997 р. – 66,7%, 1998 р. – 67,1%, 1999 р. – 83% середньодушового грошового доходу, тобто якщо у населення не було б надходжень з особистого підсобного господарства, то близько 67–84% отриманих середньодушових грошових доходів за місяць населення витрачало б на харчування.

Забезпеченість населення непродуктовими товарами (предметами культурно-побутового та господарського призначення тривалого вжитку) протягом 1990–1999 рр. постійно знижувалась. 1999 р. забезпеченість

сімей (у розрахунку на 100 сімей) телевізорами досягла 39%, радіоприймальними пристроями – 51%, годинниками – 39%, фотоапаратами – 64%, холодильниками і морозильниками – 49%, пральними машинами – 61%, електропилососами – 52%, мотоциклами і моторолерами – 12%, велосипедами і мопедами – 28%, швейними машинами – 45%, або в середньому – 44% проти рівня 1990 р.

Впродовж 1990–1999 рр. скорочувалася сукупна площа введеного в експлуатацію житла і кількість збудованих квартир. Якщо 1990 р. введено житла загальною площею 17 447 м², то 1999 р. тільки 6004 м², тобто в 2,9 рази менше, з неї у сільській місцевості відповідно 3423 і 1196 м². Розрахункова забезпеченість житлом поступово зростає: з 17,8 м² на одного жителя у 1990 р. до 20,4 м² у 1999 внаслідок скорочення чисельності населення. Вищими темпами зростала забезпеченість житлом міського населення (на 16,4% впродовж 1990–1999 рр., 12,6% – у сільській місцевості). Незважаючи на поступову ліквідацію комунальних квартир (за три роки – 19%), їх ще досить багато – майже 80 тис., зараз в них проживає 254 тис. осіб. Ще 1,7 млн. осіб змушені проживати у гуртожитках. Щорічне введення нового житлового фонду з високим рівнем благоустрою, а також обладнання житлових будинків при капітальному ремонті різними видами зручностей підвищило якість житла, в основному міського. Рівень же благоустрою житла на селі здебільшого не відповідає сучасним вимогам.

Слід зазначити, що в останні роки можливість одержання житла із державного або колективного фонду зведено до мінімуму. Потреба в житлі залишається нагальною і болючою для 2 мільйонів сімей, які перебували у черзі на одержання житла на кінець 1998 р. При значному скороченні будівництва за рахунок державних і кооперативних коштів се-

ред міського населення зменшилась кількість сімей та однаків, які перебували на квартирному обліку: з 2592 тис. у 1990 р. до 1871 тис. у 1999. Частка сімей та однаків, які поліпшили житлові умови у 1999 р., становила всього 1,4% загальної кількості тих, хто перебував на квартирному обліку (1990 р. – 8,8%), тому проблема забезпечення населення житлом у найближчі роки також залишатиметься нерозв'язаною.

Найгострішим питання житла є для молодих сімей, що суттєво впливає на реалізацію соціокультурної та репродуктивної функцій сім'ї. За даними результатів лонгitudного соціологічного дослідження "Молода сім'я України 90-х", яке проводить Український інститут соціальних досліджень (проект 1994–2015 рр.), 42% молодих сімей народження дітей пов'язують із зміною матеріального становища, а 33% – із зміною на краще житлових умов сім'ї. Статистичні дані Держкомстату України підтверджують наявність проблеми забезпеченості молодих сімей житлом, оскільки темпи надання їм квартир удвічі нижчі, ніж у середньому по країні. Так, 1998 р. із 93 тис. молодих сімей, які перебували на черзі, квартири одержали тільки 752 сім'ї, або 2,0%.

Відмінності у рівнях доходів сімей відбиваються на диференціації витрат, структурі споживання і харчуванні, майновій і житловій забезпеченості. Зокрема це стосується молодих, неповних та багатодітних сімей.

Суб'єктивна оцінка власного життя членами молодих сімей відрізняється досить сталим песимізмом. За результатами соціологічних досліджень проекту "Молода сім'я України 90-х" 44% молодих подружжів зазначають, що доходів вистачає лише на саме необхідне, 29% вважають, що грошей постійно не вистачає, хоча економлять на всьому, в тому числі й на харчуванні. Складність соціально-економічної ситуації в країні спричинила те, що переважна частина молодих сімей (70%) не може прожити на офіційні джерела доходу. Причому чоловіки значно легше сприймають проблеми матеріального характеру, з них 61% зазначають, що можуть мужньо перенести фінансові труднощі; серед жінок таких лише 41%. В останні роки спостерігається стійка тенденція щодо активної трудової діяльності членів молодих сімей, які намагаються покращити матеріальне становище своєї сім'ї. Так, 25% чоловіків та 8% жінок підробляють

після основної роботи. Соціологічні дані доводять, що 43% молодих одружених жінок вважають себе фінансово залежними від чоловіків, 26% – частково залежними і лише 17% – незалежними.

Найбільше молодих людей хвилюють повільність економічних реформ і підвищення цін (67% відповідей), низький рівень медичного об-

Таблиця 4

Квартирна черга та поліпшення житлових умов молодих сімей

	1990 р.	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.
Перебувають на черзі молодих сімей – всього	178534	114196	106135	97371	92587
питома вага молодих сімей, які перебувають на черзі, до загальної кількості сімей, %	6,8	4,7	4,6	4,5	4,6
Одержали житло молодих сімей – всього	12376	1983	803	747	752
питома вага молодих сімей, які одержали житло, до загальної кількості сімей, %	5,3	2,4	1,4	1,6	2,0

За даними: Молодь України у цифрах / Державний комітет статистики України. - К., 2000. - С. 24.

слутовування (55%), загальне зниження рівня життя і загроза безробіття для себе особисто і членів своєї сім'ї (54%), складнощі із житлом (53%), зростання злочинності (52%). Результати соціологічних досліджень свідчать також і про те, що молоді сім'ї не обминають конфліктні ситуації. Так, щодо наявності сімейних конфліктів, третина молодих подружніх пар зазначила, що сваряться передусім через житлові умови, втручання батьків у їхні взаємини (у разі спільного проживання в одній квартирі), постійну нестачу грошей. Причинами конфліктних ситуацій називаються такі: надзвичайна стомленість (33%), непорозуміння щодо розподілу домашньої роботи (22%), зловживання алкоголем чоловіка (15%), несерйозне ставлення до виконання обов'язків чоловіка та батька (13%), відсутність кохання та поваги один до одного (2%).

Загальна характеристика рівня життя неповних сімей свідчить про те, що саме ця група населення є найбільш уразливою. Про це свідчать і різні індикатори доходів, витрат, рівня бідності, забезпеченості житлом та допоміжними засобами існування (передусім земельними ділянками), раціону харчування тощо. Так, за рівнем загальних і грошових доходів неповні сім'ї помітно поступаються середній українській родині: якщо в середньому на умовного дорослого загальні доходи становлять 148,16 грн. на місяць, а грошові – 96,68 грн., то в неповних сім'ях – відповідно 129,54 грн., і 86,11 грн.

Основною статтею загальних витрат є харчування, місячна вартість якого оцінюється в неповній сім'ї в 74,05 грн. у розрахунку на умовного дорослого (в цілому по Україні – 125,83 грн.). Внаслідок крайньої обмеженості грошових (та й натуральних) ресурсів неповні сім'ї вимушено нехтують майже всіма другорядними потребами: витрати на непро-

довольчі товари зводяться до придбання одягу та взуття. З усіх видів послуг неповні сім'ї користуються тільки житлово-комунальними (при тому, що значну частину їх вартості покривають пільги та субсидії).

Таблиця 5

Рівень загальної суми та основних компонентів загальних доходів різних типів сімей України грн./міс.

(за даними обстеження умов життя домогосподарств Держкомстатом України 1999 р.)

	Все населення	Неповні сім'ї	В тому числі	
			Однопоколінні	Багатопокілінні
Загальні доходи – всього	148,16	129,54	135,34	126,43
Грошові доходи – всього	96,68	86,11	90,57	83,72

Результати опитування, що проводилося Українським інститутом соціальних досліджень серед членів сімей, в яких дітей виховує один із батьків, дозволили визначити основні проблеми неповних сімей в сучасних умовах. Серед них: складне матеріальне становище, постійна нестача грошей; труднощі у влаштуванні на роботу матері з малою дитиною; мізерна державна допомога матерям, які самі виховують дітей; соціальна незахищеність одинокої матері – постійне приниження через необхідність оформлення соціальних виплат, збір великої кількості документів; проблеми з підготовкою дитини до школи, труднощі у разі продовження навчання дитини у вищих навчальних закладах, а також з отриманням безкоштовної освіти.

Викликає тривогу матеріальне становище і соціальне-психологічне самопочуття багатодітних родин. Рівень доходів і витрат, поширення бідності і раціон харчування таких сімей визначаються значно гіршими показниками, ніж в цілому по Ук-

раїні. Так, в сім'ях з чотирма дітьми і більше споживання яєць і риби, рибопродуктів становить лише 34% середнього рівня по країні, м'яса і м'ясопродуктів – 41%, овочів – 55%, а молока та молочних продуктів навіть на 25% менше, ніж в цілому по країні.

Близько 2% сукупних витрат сімей з дітьми становить оплата медичних послуг та оздоровлення, хоча сума, безумовно, знижується пропорційно кількості дітей: якщо в середній сім'ї з однією дитиною щомісячно на ці потреби витрачається 4,7 грн. у розрахунку на умовного дорослого, то в сім'ї, з чотирма дітьми – тільки 3,0 грн.

Значне підвищення цін на підручники, канцелярські товари та на перебування дітей у дошкільних закладах призвело до істотного зростання витрат на навчання та дошкільне виховання в бюджетах сімей з дітьми. Так, середня родина витрачає на ці потреби щомісячно 2,1 грн. у розрахунку на умовного дорослого (1,1% сукупних витрат), у тому числі сім'я з однією дитиною – 2,5 грн. (1,3%), а з чотирма і більше – 1,0 грн. (0,9%). Незначний відсоток грошей витрачається на товари першої необхідності та одяг. Багатодітна сім'я не має змоги витрачати кошти на проведення дозвілля, культурний розвиток.

Опитування багатодітних родин, проведене Українським інститутом соціальних досліджень у серпні 2000 р., свідчить, що окрім матері-

альних проблем багатодітні сім'ї стикаються і з такими, як недоброзичливість, негативне ставлення з боку оточуючих, працівників державних установ, а також відсутність моральної підтримки, соціальної значущості багатодітної родини в державі; відчуття відмежованості від соціуму; низький матеріальний достаток – не вистачає грошей на найнеобхідніше: продукти харчування, одяг, медикаменти; відсутність соціального захисту дітей, а саме – пільг на лікування, оздоровлення, отримання освіти, придбання медикаментів; складнощі з отриманням освіти і підготовкою дітей до школи – придбання підручників, необхідного приладдя, одягу; є проблеми з безкоштовним влаштуванням дітей у позашкільні заклади – гуртки та секції.

Отже, шляхи розв'язання актуальних проблем сучасної української родини мають спрямовуватися на забезпечення державною політикою оптимальних соціально-економічних умов становлення, розвитку та повноцінного і самодостатнього функціонування сім'ї, народжування та виховання в ній дітей. Пріоритетними мають стати заходи щодо зміцнення іміджу, стану і статусу сім'ї, створення сприятливих умов для її морально-психологічного, соціального і культурного розвитку, недопущення бродяжництва, безпритульності дітей і насильства в сім'ї, формування у свідомості людей розуміння важливості ролі сім'ї у забезпеченні суспільної стабільності та прогресу.

¹ Про становище сімей в Україні (довідка). – К.: НВФ “Студцентр”, 1999. – С. 8; Про становище сімей в Україні (Довідка за підсумками 1999 року). – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – С. 11.

² Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – С. 43; Антонов А.И., Сорокин С. А. Судьба семьи в России XXI века. – М.: Изд. дом “Грааль”, 2000. – С. 28.

³ Про становище сімей в Україні (Довідка за підсумками 1999 року). – С. 53; Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – СПб.: ТООТК “Петрополис”, 1998. – С. 18.